

ЄВАНГЕЛІЄ КНЯГИНИ ЖЕСЛАВСЬКОЇ.

Українська національна святиня: історія, зміст, загадки

Пересопницьке євангеліє, про яке більшість українців чули і знають, є загадковою пам'яткою української культури. Можна навіть сказати — містичною. Створене в аристократичному середовищі, воно стало національним раритетом. І це попри те, що наше розуміння національного часто пов'язане з простонародним.

Незважаючи на нестабільність, драматичність української історії XVI—XVIII стст., широкомасштабні конфесійні зміни, Пересопницьке євангеліє — як дорога реліквія — зберігалось, передавалось з покоління в покоління. Його тримали в своїх руках Іван Мазепа, можливо, інші козацькі гетьмани (хто зна, може, й Богдан Хмельницький). Торкався до нього й Тарас Шевченко, частково описавши книгу в своїх археографічних замітках. Іноді воно «зникало», його вивозили з України, але потім (дивним чином?) поверталось назад.

Пересопницьке євангеліє дуже цікавило українських дослідників. Помітний внесок у вивчення цієї пам'ятки зробили П. Житецький, О. Грузинський, І. Огієнко, Я. Запаско, І. Чепіга, Л. Дубровіна, Л. Гнатенко та інші. За часів незалежної України книга видавалась двічі. Перше видання (тираж — 500 примірників) підготував Інститут української мови НАН України. Із 700 сторінок книжки транслітерованій текст займав 270, решту присвячено науковим студіям. Ще одне — факсимільне — видання побачило світ завдяки Українській православної церкві (Московського патріархату) в 2008 р.

У роки створення нашої держави Пересопницьке євангеліє стало національною святинею, на якій присягають президенти України. Чи випадково це? Напевно, ні.

Коли, як і чому з'явилося Пересопницьке євангеліє?

Частково відповіді на ці питання знаходимо на останній сторінці цієї пам'ятки. До речі, вона містить не лише євангельські тексти, а й деякі примітки,

передмови й післямови. Із них дізнаємося про точні дати створення книги. Над нею почали працювати 15 серпня 1556 р., а закінчили роботу 29 серпня 1561 р. Книжку замовила їй, відповідно, дала гроші на її переписування княгиня Настасья (Анастасія) Юріївна Жеславська (Заславська), яка походила з князівського роду Гольшанських. Їй допомагала дочка Ганна-Євдокія, а також її зять Іван Федорович Чорторійський.

Відомі також імена тих, хто працював над Пересопницьким євангелієм. Враховуючи те, що пам'ятники середньовічної культури переважно були колективними й анонімними, цей факт здається дещо незвичним. Можливо, намагання «авторизуватися» було виявом нових ренесансних тенденцій, які вплинули на творців пам'ятки.

Спочатку кілька слів про фундаторку видання — княгиню Настасью Жеславську. Один із бібліографів, А.В. Терещенко, навіть іменував цю книгу «Євангеліє княгині Жеславської». Мабуть, така назва дещо точніша, ніж звична — Пересопницьке євангеліє. Адже в Пересопниці було написано лише частину книги — Євангелія від Марка, Луки та Іоанна.

Про саму княгиню Жеславську є лише скупі відомості. Походила вона з роду Гольшанських, протопластом яких був відомий литовський рід князів Гедиміновичів. Щоправда, Гольшанські, живучи на українському та білоруському Поліссі, перейняли місцеві звичаї, сповідували православ'я, таким чином були причетними до руської (українсько-білоруської) культури того часу.

Батько Анастаси — Юрій Іванович — був князем дубровицьким, степанським і гольшанським. Крім неї, у нього було ще одинадцять дітей. Можливо, Анастасія народилася в Дубровиці — поліському місті, що лежало на березі річки Горинь (зараз це районний центр на півночі Рівненської області). Часом її народження можна вважати період між 1510—1520 рр. Після 1530 р. Анастасію віддали заміж за князя Кузьму Івановича Жеславського (Заславського). Варто сказати, що Жеславські походили від князів Острозьких, були пов'язані з ними. Резиденцією цих князів був Жеслав (зараз Ізяслав —

районний центр Хмельницької області), який, як і Дубровиця, розташовувався на берегах Горині. Імовірно, тут разом зі своїм чоловіком проживала Настасья, яку йменували відтепер княгинею Жеславською. У цьому шлюбі з'явилося двоє дітей — Іван, який успадкував Жеслав і княжив тут, та Ганна, котру віддали заміж за князя Івана Чорторийського, резиденція якого була в місті Клевань — поряд із Пересопницею. У Пересопницькому євангелії Ганну, щоправда, називають Євдокією; можливо, в неї було подвійне ім'я — Ганна-Євдокія.

1556 року помер чоловік Анастаси — князь Кузьма Іванович. Припускають, що княгиня-вдова вирішила піти в монастир, в чернецтві її й нарекли ім'ям Параскева. Так вона фігурує в Пересопницькому євангелії. Можливо, смерть чоловіка спонукала княгиню виділити кошти на переписування і оздоблення євангелія. Тоді такі дії розцінювалися як богоугодна й спасенна справа. Замовляючи святу книгу або переписуючи її, людина вважала, що це допоможе в спасінні душі. Загалом, жіноче меценатство було певною традицією на Волині. Такою меценаткою ще в кінці XIII ст. була Ольга Романівна — вдова волинського князя Володимира Васильковича.

Можливо, на її замовлення було завершено написання Галицько-Волинського літопису. Уже після Анастасії Жеславської відомою меценаткою стає княгиня Галька Острозька, яка пожертвувала велику суму на Острозьку академію, шпиталь у Острозі та на монастир святого Спаса під Луцьком.

Символічно, що княгиня Жеславська померла в той самий рік, коли закінчили переписування євангелія. Хочеться вірити, що перед смертю вона побачила цей шедевр рукописного мистецтва.

Перший рік над євангелієм працювали, так зазначено в самій пам'ятці, «в Дворці, монастирі Жеславском, при церкві святия та живоначальня Троїца». А згодом — 1557 р. — переписування цієї пам'ятки продовжилося чомусь у Пересопницькому монастирі Різдва Богородиці. Чому — можна лише здогадуватися. Можливо, тут були кращі умови для роботи над книжкою або в ньому жили досвідчені писарі. Варто враховувати, що Дворецький монастир заснували недавно. Тому, в ньому могло й не бути потрібних книжок — зате

вони могли бути в Пересопниці.

Пересопниця — село на березі річки Струбли, яке розташовувалось на відстані близько ста кілометрів від Двірця. За часів Київської Русі це було місто, яке відіграло важливу роль у політичних подіях середини XII ст. Археологічні дослідження показують, що Пересопниця існувала в X ст., а то й ще раніше. Однак перша писемна згадка про місто датується 1149 роком. У той час розгорілася міжусобна боротьба за київський престол між князями Юрієм Довгоруком та Ізяславом Мстиславовичем. У епіцентр цієї боротьби потрапив регіон Погорини (басейн річки Горинь), зокрема місто Пересопниця. У т.з. Київському літописі досить детально описано це протистояння, в тому числі й події, що відбувалися в Пересопниці. Читаючи про них, бачимо, що це не просто літописний текст. Це — своєрідна повість. Виникає думка: чи не в Пересопниці її написали, чи не існував у цьому місті в ті далекі часи осередок книгописання?

За однією з легенд, саме в ті часи було засновано монастир у Пересопниці. Інша легенда пов'язує фундацію обителі з періодом правління Мстислава Ярославовича Німого, який княжив у Пересопниці в першій чверті XIII ст. Вважається, що Пересопниця зазнала руйнувань в часи монгольської навали. Місто занепало й поступово перетворилося в село. Однак, схоже, монастир продовжував існувати. Перший відомий історичний документ про нього датований 18 липня 1490 р. Із його тексту випливає, що монастир Різдва Богородиці в Пересопниці був досить заможним — йому належали три навколишні села. Інші, дещо пізніші документи також свідчать про багатство монастиря.

1505 р. монастир потрапив у володіння князів Чорторійських. Варто зазначити, що члени цієї родини (на той час православні) відзначалися помітною освіченістю. Вони сприяли тому, щоб монастирі були осередками культури. Дочка замовниці Пересопницького євангелія, княгиня Ганна-Євдокія Чорторійська, яка теж була причетна до створення цієї пам'ятки, переписувалася з Андрієм Ярославським, питаючи в нього поради стосовно

навчання своїх дітей. Дослідники традиційно вбачають в особі Андрія Ярославського КНЯЗЯ Курбського, який утік із Московії та оселився на Волині, створивши в своїх володіннях осередок книжності. Сам Курбський, на думку багатьох дослідників, відомий численними листами до українських та білоруських інтелектуалів того часу, підписаними «Андрій Ярославський». Однак американський дослідник Едвард Кінан вважає, що насправді ці листи належали книжнику Андрію із Ярослава. Але з ким би не спілкувалася княгиня Ганна-Євдокія Чорторийська — з А. Курбським чи Андрієм з Ярослава, її листування свідчить, що ця жінка була висококультурною людиною, яка турбувалася про належний рівень освіти своїх дітей.

Дочка Ганни-Євдокії, Катерина, деякий час володіла Пересопницьким монастирем. Вона вийшла заміж за Василя Загоровського, котрий залишив після себе духовний заповіт від 1577 р. Цей твір зараз вважається своєрідною класикою давньої української літератури. У ньому, до речі, велика увага приділяється питанню освіти дітей. Коли ж монастир став власністю сестри Катерини, Олени (у шлюбі — Горностай), йому надали значну фундацію. Сталося це 1596 р., якраз у час укладення Берестейської унії. У фундаційному документі зазначалося, що монастир повинен мати пресвітерів, диякона, а також шпиталь і школу. Тобто передбачалося перетворення його в осередок релігійної культури та освіти.

Закономірно, що саме Пересопницький монастир став місцем, де закінчили «Євангеліє княгині Жеславської».

Післямова до євангелія, написана Михайлом Васи́лієвичем, представляє архімандрита Григорія як своєрідного «керівника проекту». Також його зображують як віруючу та благочестиву людину: «Зане не любил злата и сребра тлеющих, але імел любов и прилежаніє к божественному писанію, о которое просил Господа Бога». Важко робити висновки щодо того, яку роль відіграв Григорій у створенні книги, думки дослідників з цього приводу розходяться. Одні вважають, що він робив переклад, який каліграфічно переписували писарі; інші — що Григорій був лише укладачем твору,

організатором роботи над ним. На нашу думку, післямова до євангелія все ж дає підстави говорити, що саме архімандрит Григорій був перекладачем євангельських текстів. Оскільки там, де йдеться про переклад із «язика болгарського на мову рускую», зазначено, що «тоє все радою, пилностью и прилежанієм... монаха Григорія, архімандрита Пересопницького, постановленно ест», а також «архимандрит Григоріє имел пилность и любовь к писанію сеі книги». Водночас Михайло Василієвич дещо критично писав про себе, очевидно, маючи на увазі свою нездатність до перекладацької роботи: «Прото іже єсми єще недоумел пре несталость розума моего».

Власне, про писаря Михайла Василієвича можемо сказати більше, ніж про його наставника. Сам він себе характеризував так: «Я тиж многогрішний слуга, або раб божій Михайло Василієвич, син протопопи саноцького». У підсумкових записках вкінці кожного євангелія, які, щоправда, писалися не Михайлом Василієвичем, навіть говориться, що він є протопопом саноцьким. Більшість дослідників сходяться на думці, що це помилка; мовляв, Михайло Василієвич був сином саноцького протопопу. Є підстави погодитися з такою думкою. Бо дивно виглядає, що протопоп, власне протоієрей (старший священник у певному місті чи окрузі), покинув свою парафію і почав шукати щастя в далеких краях, заробляючи на хліб переписуванням книжок, — навіть якщо це добре оплачувалося. Однак Михайло Василієвич міг прийняти духовний сан — звідси й іменування його протопопом. У той час це було звичним явищем, коли батько-священник «передавав у спадок» свій духовний сан.

Михайло Василієвич мав хорошу, як на той час, освіту. Адже його батько займав високе церковне становище і, без сумніву, мав потурбуватися про грамотність своїх дітей. Можливо, першим учителем Михайла Василієвича, власне, і був його батько.

Очевидно, Григорій та Михайло Василієвичі починали працювати над книжкою в Двірці. Тут і було переписано перше Євангеліє від Матвія. Потім, коли Григорій та Михайло переїхали в Пересопницю, вони, судячи з усього, залучили до роботи ще одного писаря. Як його звали, ким він був — ми, на

жаль, не знаємо.

Загалом вимальовується така картина. Керував роботою архімандрит Григорій. Ним написані сумарії, глоси та чотири підсумкові записи в кінці кожного євангелія, а також додаткові вкази на полях. Григорій перекладав пам'ятку на руську, тобто на українську книжну мову. У цьому йому міг допомагати Михайло Василієвич. Останньому належить написання основного тексту, текстів у рамках-заставках, післямови, записи на початку та в кінці пам'ятки.

Основний текст Пересопницького євангелія виконано уставом двох почерків, які, зрозуміло, належали різним людям. Тобто до роботи залучили ще одного підручного писаря, який працював у Пересопницькому монастирі.

Книжка складається з 482-х пергаментних аркушів, їхній розмір 380—240 мм. Її вага 9 кг 300 г. Вона містить: науку читання, яка відкривається передмовою; чотири євангелія, кожному з яких передують покажчик глав та передмова, подані також післямова й місяцеслов. Текст пам'ятки поділено на глави, кожна з яких починається із сумарія (короткого змісту викладу наступної глави), вписаного в рамку. Немає сумаріїв лише на початку першої глави кожного євангелія.

У книжці постійно зустрічаємо глоси — українські лексичні відповідники до слів оригіналу. Їх виділено рамочкою і розміщено безпосередньо в тексті, іноді на полях рукопису.

За змістом Пересопницький рукопис — тетраєвангеліє (чотири канонічні євангелія). Він схожий на православні євангелія, які призначалися для церковного вжитку. Щоправда, є деякі незначні відмінності між ним та друкованими євангеліями, що з'явилися невдовзі після появи цієї пам'ятки.

Пересопницьке євангеліє написано давньоукраїнською книжною мовою. Це один із перших відомих нам перекладів такого типу. Сам переклад не є однаково досконалим. Можна простежити тенденцію «шліфування» майстерності перекладачів під час роботи над текстом. Передмова до євангелія, котра належить Теофілакту (Феофілакту) Болгарському, перекладена не дуже

вдало. Тут фактично збережено старослов'янський текст. Близькими до старослов'янської першооснови лишилися перші два євангелія — Матвія та Марка. Ближче до народної мови перекладено Євангеліє від Іоанна й особливо Євангеліє від Луки.

Аналіз тексту засвідчує, що в роботі над перекладом надавалася перевага старослов'янським джерелам. І це цілком зрозуміло. Адже старослов'янські біблійні тексти були значно поширеними на українських землях у той час. Проте використовувалися і грецькі тексти євангелій, а також західнослов'янські (польські й чеські) переклади.

Текст Пересопницького євангелія писали переважно темно-коричневим чорнилом. На всіх сторінках розміщений він на 20 рядках. Показчики читань подано на полях, сумарії та глоси вписано в текст і обведено рамкою. Передмова, заголовки євангелій, тексти в рамках-заставках, номер першої глави та зачала на початку кожного євангелія написано золотом на кіноварному ґрунті. Показчики читань на полях зроблено кіновар'ю та суриком.

Важливим аспектом цінності книги є її художнє оформлення. Пам'ятку прикрашають чотири майстерно намальовні мініатюри євангелістів. Мініатюри відкривають кожне з євангелій, вони розміщені на лівому боці розвороту аркушів перед текстом. Виконані вони на ґрунті клейовими різнобарвними фарбами на золотому суцільному тлі. Під кожною мініатюрою вміщено текст у орнаментальній рамці — коротка анотація з відомостями про євангеліста і вказівкою, скільки в кожному євангелії глав, зачал, стихів. Усі мініатюри прикрашено рамками з рослинним орнаментом. Такі ж рамки прикрашають початок тексту кожного євангелія.

Книжка мала дорогу оправу. Щоправда, вона кілька разів мінялася. Про первісну оправу маємо свідчення в післямові рукопису, де сказано, що на верхній дошці «єсть виображенно распятіє Господа Бога спасителя нашого Ісуса Христа». Ці дані підкріплюються й відомостями з інвентаря Пересопницького монастиря 1600 р. Наступну оправу, ймовірно, було виготовлено 1701 р., коли гетьман Іван Мазепа вирішив подарувати євангеліє

Переяславському кафедральному собору, який він побудував та прикрасив власним коштом. У 1840-х роках оправу поновили — припасовано нижню дошку, кришки зі зворотів заклеєні папером, приклеєні форзаци, оправу обтягнуто зеленим оксамитом. У такій оправі євангеліє зберігається до сьогодні.

Доля пам'ятки дуже цікава. Після написання євангеліє тривалий час зберігалось в Пересопницькому монастирі, про що, зокрема, свідчить згадуваний інвентар цієї обителі 1600 р. Однак у 1630 р. монастир перестав існувати. Його власник, князь Миколай Чорторійський, католицького віровизнання, звернувся до короля Сигізмунда III з проханням передати обитель Клеванській єзуїтській колегії. Король відразу видав грамоту, згідно з якою монастир разом із майном та земельними угіддями переходив у володіння єзуїтів. Очевидно, в їхні руки й потрапило Пересопницьке євангеліє.

На якийсь час ця пам'ятка загадково зникає, щоб потім з'явитися, але вже на початку XVIII ст. і в центральній Україні. Річ у тім, що під час Хмельниччини клеванських єзуїтів розгромили й пограбували козацькі війська. Можливо, книга опинилася в руках якогось козацького ватажка, а далі він вивіз її з собою на Подніпрянщину. Однак це лише гіпотеза, не підкріплена документально.

Зрештою євангеліє опинилося в руках гетьмана Івана Мазепи. Не виключено, що він міг придбати цю книжку на Волині, де йому доводилося бувати. У 1701 р. гетьман подарував її Переяславському кафедральному собору, який було споруджено його коштом. 17 квітня того року зробили відповідний запис у євангелії: «Сіє Євангеліє прислано і дано ест от ясмневельможного его милости пана Іоанна Мазепи, войск его царського пресвітлого величества Запорозких обох сторон Дніпра гетмана і славного чина святого апостола Андрея кавалера, до престола переяславського єпископского; которий от его ж ктиторской милості создан, отновлен і драгоцінними утварі церковними украшен при преосвященном єпископі Захарії Корниловичі».

Майже сто років євангеліє зберігалось в соборі, а потім опинилося в

бібліотеці Переяславської духовної семінарії. Тут його 1837 р. виявив археограф Осип Бодянський. Наступного року в «Журнале Министерства народного просвещения» він опублікував невелику інформаційну статтю про цю пам'ятку.

Десь наприкінці 1845 р., перебуваючи в Переяславі, з Пересопницьким євангелієм мав змогу ознайомитися Тарас Шевченко. Судячи з усього, пам'ятка справила на нього враження, тому він залишив про неї запис у своїх археографічних нотатках. Ось зміст цього запису:

«В скромной семинарской библиотеке хранится два Евангелия, писаны на пергамене изяшными славянскими буквами, чернилом и киноварью — с прекрасными разноцветными рисунками по золоту. Первое писано в 1053 году (від «створен- ня світу». — Ред.)... Второе Евангелие, также на пергамене, изящнее и роскошнее первого, писано малороссийским наречием 1556 года, с надписью на краях первых листов...» Далі поет наводив текст про передачу І. Мазепою цієї книги Переяславському собору. «Это Евангелие, — зазначав Т. Шевченко, — подробно описано г. Бодянским в «Журнале Министерства народного просвещ[ения]».

У 60-х рр. ХІХ ст. семінарію з Переяслава перенесли до Полтави. Туди ж помандрувало й Пересопницьке євангеліє. Проте тут йому недовго довелося бути. У 1873 р. книгу передали графові Д. Толстому — так вона опинилася в Петербурзі. Потім євангеліє потрапило до великого князя Петра Георгійовича, принца Ольденбургського. Лише через шість років після його смерті, в 1887 р., книжка, завдяки сприянню вдови покійного, повернулася знову до бібліотеки Полтавської духовної семінарії.

У Полтаві Пересопницьке євангеліє пережило революційні події 1917—1918 рр., громадянську війну, різноманітні пролеткультівські експерименти радянської влади, зберігаючись у фондах Полтавського історико-краєзнавчого музею. Під час Другої світової війни книжку евакуювали до Уфи — столиці Башкирської Автономної Радянської Соціалістичної Республіки. У повоєнні роки пам'ятка вернулася в Україну — правда, не до Полтави, а до Києва. Спочатку зберігалася у фондах музею-заповідника Києво-Печерської лаври. 24

грудня 1948 р. за ініціативою професора Київського університету С.І. Маслова євангеліє передали в Центральну наукову бібліотеку (зараз — Національна бібліотека України ім. В.І. Вернадського), присвоївши їй інвентарний номер 15552. Там пам'ятка зберігається й зараз.

Під час інавгурації президента України в грудні 1991 р. Пересопницьке євангеліє вперше використали як символ державності. На ньому присягав на вірність народу України Леонід Кравчук. З того часу президенти України присягають на цій книзі.

Справді, Пересопницьке євангеліє є символом України. І справа не лише в тому, що це один із перших сакральних текстів, перекладених українською мовою. Його фундаторка походила з Полісся, писалося воно на Волині, головним писарем був виходець із Лемківщини — найзахіднішої української землі. Мандрувала ця книга із заходу на схід, опинившись у Полтаві. До неї мають стосунок І. Мазепа й Т. Шевченко — важливі фігури нашої національної історії. Тому закономірно, що на цій «першокнизі» присягають президенти України.